

EGYHÁZ – IRODALOM – TUDOMÁNY

Kis János
(1770–1846)

Szerkesztette
Fórizs Gergely,
Kertész Botond és
Vaderna Gábor

reciti – Evangélikus Országos Gyűjtemény
Budapest, 2021

A kötet megjelenését támogatta

LENDÜLET

A borítón Kis János arcképe látható,
melyet Johann Niedermann festménye alapján Johann Neidl metszett rézbe.
A portré eredetileg „Kis János’ Versei.
Kiadta Kazinczy Ferencz. I. kötet. Pest 1815.” -ben jelent meg.

© Szerzők, r e c i t i, Evangélikus Országos Gyűjtemény

ISBN 978-615-6255-21-1
Hálózati kiadás ISBN 978-615-6255-22-8
ISSN 2732-2122

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc*
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint
szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők.

Éljen jogaival!

A kiadásért felelős az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója
Tördelte és borítóterv Rezesy Szabolcs
Nyomdai kivitelezés Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető Marosi Attila

FÓRIZS GERGELY

Határátlépések

Kis János mint „philosophus poéta”*

1. BEVEZETÉS

Amikor Kölcsey Ferenc 1817-ben Kis János három kötetes versgyűjteményéről írt recenziójában az evangélikus szuperintendenst „a’ Magyar Nemzetnek philosophus poétája” titulussal illette,¹ akkor ezzel szó szerint Kazinczyt ismételte,² aki a munka sajtó alá rendezőjeként korábban így indokolta a kötetekhez készülő metszeteket: „Trattnernak azt tanácslám, hogy az első Kötet’ elébe Kisnek portraítját, a’ másik elébe pedig Socrateszt rajzoltassa philosophusi palástban, hogy semeit az általa ifjú korában faragott Cháriszok’ kis statuácskájára függeszti; melly azt jelentené, hogy Kis philosophus Poéta”.³ A filozófus poétaságnak a szókratészi hagyományhoz kötése egybevágott Kis önértelmezésével is, aki azon nézetét, hogy a bölcselkedésnek nagy szerepet kell játszania a költészetben, *Emlékezéseiben* a szókratészi-platóni felfogással indokolta, mely szerint „a szép a jóval egyesítessék”. E szemlélet képviselőjeként ugyanitt Horatiust emeli ki, aki a legrégebbi költők fő érdemének a műveik civilizatorikus hatását tartotta, és a poétáknak „a Sokrates oskolájabeli

* A szerző az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 134719. számú OTKA/NKFIH projekt keretében készült.

¹ Lásd KÖLCSEY Ferenc, „[Kis János versei]”, in KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I: 1808–1823*, kiad. GYAPAY László, Kölcsey Ferenc minden munkái, 48–52 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 48.

² Lásd a kritikai kiadás jegyzetét: *uo.*, 379. Itt nem vizsgálom azt az egyébként releváns kérdést, hogy Kazinczy és Kölcsey értelmezése Kis költészetéről mennyiben tért el egymástól, és így a „philosophus poéta” megjelölés milyen részben eltérő kontextusokat implicált kettejükénél. Kölcsey, illetve az őt követő Toldy Kis-képéről lásd: VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 326–328.

³ „Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, Széphalom, 1812. február 17.”, in KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés I: 1808–1818*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái, 142–146 (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 146.

bölcselkedők irásának szorgalmas olvasását” ajánlotta, annak érdekében, hogy egyszerre „gyönyörködtessenek” és „használjanak”.⁴ Horatius itteni említése azért sem meglepő, mert a Kis-versek harmadik kötetét éppen az őt ábrázoló metszet díszíti.

Ebben a filozófus-költői programban lehet egyszerűen a didaktikus költészet propagálását látni, így például Fried István az „utile et dulce” arányainak az előbbi javára való szerencsétlen eltolódását figyelte meg Kis (és hasonszőrű társai) verseiben.⁵ Ezzel szemben Tóth Orsolya arra figyelmeztetett, hogy a korabeli kritikusok Kis-olvasatában a filozofikus költészet iránti elvárás nem esett egybe a didaktikus poézis kívánalmával.⁶ Tóth egészen más szinten ragadta meg a „szókratészi filozofálás” hagyományát, amikor például Winckelmannhoz kötötte.⁷ (Ez a kontextualizálás egyébként ikonográfiai érvekkel is alátámasztható, hiszen Winckelmann híres 1755-ös értekezése, a *Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban* ugyanúgy a gráciákat/khariszokat kőbe faragó Szókratész képével indít, amint a Kis-versek második kötetének metszete is ezt a mítoszt eleveníti fel.)

A „philosophus poétaság” mint irodalmi/művelődési program egyrésről nem meglepő egy olyan korban, melyben – mint azt Margócsy István joggal megjegyzi – „az az irodalom, melyet a mai irodalomtörténet felvilágosodottnak tekint, sok szempontból nézve inkább volt filozófia, mint ún. autonóm szépirodalom”.⁸ Másrésről a „philosophus poéták” elkülönítésének ténye önmagában is jelzi, hogy egykorú perspektívában valamiféle specifikus, nem csak filozófusi és nem kizárólagosan költői öntudattal jellemezhető csoportról van itt szó. Az alábbiakban a téma kapcsán Kis János önnön szemszöge, az őt meghatározó hagyomány fog érdekelnit, s ennek megvilágítása érdekében filozófia és költészet összekapcsolódását két Kis-vers, *A' Szépség* és *A' Szépség' felszentelése* forrás- és kontextus kutatásából kiindulva fogom vizsgálni. A két Kis-szöveg egymás mellé állítása Schedius Lajostól származik, aki az *Aurora* zsebkönyv első, 1822-es darabjában közölte *A' szépség' tudománya*

⁴ Kis János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-társulat, 1890), 318–319.

⁵ „Használni akartak s nem gyönyörködtetni, a kellemest a haszonnal úgy keverték, hogy a kellemes ízek már nem érződtek.” FRIED István, „Kis János klasszicizmusához”, *Soproni Szemle* 28, 4. sz. (1974): 345–352, 347.

⁶ TÓTH Orsolya, „Kis János és a kortárs kritika”, in TÓTH Orsolya, *A múlandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, 21–42 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 39.

⁷ Uo., 35.

⁸ MARGÓCSY István, „Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiátlanságának tézise?”, *Világosság* 46, 6. sz. (2007): 119–124, 119.

című értekezésébe a gondolatmenet illusztrálására, illetve alátámasztására e két költeményből szőtt be idézeteket. Amellett is fogok érvelni, hogy a költemények effajta felhasználása a legjelentősebb egykorú magyar esztéta részéről a *filozófus poétaság* bennük megjelenő eszményére és gyakorlatára rezonál.

2. A' SZÉPSÉG KONTEXTUSAI

Ez a kilenc szakaszra osztott költemény először Kis *Költeményes Próbák* című 1799-es kéziratos gyűjteményében tűnt fel, ahol is a *Dórishoz* alcím tartozott hozzá, és a tartalomjegyzékben németből készült 1796-os fordításként volt megjelölve.⁹ Ezután a vers kisebb átdolgozásokkal megjelent a Kazinczy-féle 1815-ös gyűjteményes kiadás első kötetében, immár alcím nélkül.¹⁰ A szempontunkból különösen fontos harmadik, részleges szövegközlés Schedius Lajos ez előbbi kiadásra támaszkodó idézete *A' szépség' tudományában*, mely később latinul megjelent esztetikájának alapelveit fogalmazza meg népszerű formában, a női olvasóközönség figyelmére is számítva.¹¹ Kis János verse nem pusztán illusztrációként szerepel a munkában, hanem (a másik említett költeménnyel együtt) a gondolatmenet lezárásaként, alátámasztásaként is szolgál. Maga az esszé röviden összefoglalva azt tárgyalja, hogy az ember „kettős természetű”, azaz egyszerre testi és lelki létező, akinek számára a természet is kettős módon, vagyis egyrészt mint „*érzéki*, (vagyis érezhető, látható, testi)”, másrészt mint „*érzékentúlvaló*, (vagyis érezhetetlen, láthatatlan, észí, lelki)” jelenség adott. Eme eleve meglévő kétosztatúság, „kettős tehetség” áthidalása Schedius szerint szükséges, mert az emberi természet csak akkor érheti el a tökéletességet, vagyis a „Kultúrát”, ha annak érzéki és érzékentúlvaló részei „szorosán elegyedett *Egész*et tesznek”. Ez az egyesülés viszont csak a „Szépség” révén mehet végbe. Ezért – szól következtetése – „a' Szépséget az emberi jelesség' symbolumának nevezhetni”.¹²

⁹ *Költeményes Próbák. Közre bocsátotta Kis János* [1799], Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Hung. 1527. A kéziratköteg fotóit Vaderna Gábor bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúttal is köszönök.

¹⁰ Kis János, *Versei*, kiad. KAZINCZY Ferenc, I–III. kötet (Pest: Trattner János Tamás, 1814–1815), I:180–183.

¹¹ SCHEDIUS Lajos, „A' szépség' tudománya”, *Aurora* 1 (1822), 313–320. A továbbiakban a munkát a következő kiadásból idézem: SCHEDIUS Lajos János, *Doctrina pulcri: Széptani írásai*, kiad. BALOGH Piroska, Csokonai Könyvtár: Források 12, 247–251 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005).

¹² Uo., 249.

Itt következik Kis A' Szépség című versének négy és fél versszaka. Ezek a részletek annak példáit sorolják, hogy miként jelenik meg az „érzékentúlvaló” az emberi testben, s hogyan válhat ez által az emberi természet egésze széppé.¹³ Például: „A' piros ortzáknak' vidám tavaszában / A' lélek derül-fel legszebb hajnalában”, vagy: „A' kinyílt homloknak magas boltozatja / Az elme fenséges thronusát mutatja” stb. Elhagyja viszont Schedius a versből azokat a bevezető és lezáró részeket, melyek ezt a példatárat egy személyes retorikai szituáció keretébe illesztik, vagyis a Dórist mint szeretett lényt megszólító szakaszokat. Ez a rövidítés általánosabb szintre helyezi a Kis-vers mondandóját, hiszen a teljes változatban az odaértett szerelmes (férfi) beszélő a kedvesét megszólítva (amint arra még később visszatérek) a női test/lélek egyesült szépségét dicséri, itt viszont, egy fokkal elvontabb módon, az „Ember kimívelése” a tét.¹⁴

Mielőtt tovább haladnék az esszé és a vers elemzésében, tisztázni szükséges néhány alapvető filológiai körülményt. Mint láttuk, Kis verse németből készült fordításként szerepel a kéziratos gyűjteményben, azonban pontos forrása nincs megadva sem itt, sem a későbbi kiadásokban.¹⁵ Fontos ugyanakkor, hogy az esszé lezárásként idézett másik (később elemzendő) Kis-versről, A' Szépség' felszentelése címűről, Schedius azt állítja, hogy itt Kis „Schiller után” énekel.¹⁶ Ez a megállapítás egyrészt nyilvánvalóan téves, hiszen az idézett kardal forrása nem Friedrich

¹³ A Schedius-esszébe beszótt Kis-idézetek jelentőségére először Gere Zsolt hívta fel a figyelmet. „A' Szépség” kapcsán azt állapítja meg, hogy „Kis verse példásan – többnyire majd Vörösmarty által is használt metaforikával, de a felsorolás monotóniájában és a tanító jellegben élesen elütve attól – összefoglalja az »érzékentúlvaló«-nak a testben megmutatkozó jelenlétét, szépségét”. GERE Zsolt, „A szépség tudományának mitizálási kísérletei: Schedius Lajos János filozófiájának fogalom- és narratívaképző szerepe Vörösmartynál”, *Irodalomtörténet* 38, 1. sz. (2007): 3–50, 16.

¹⁴ SCHEDIUS, „A' szépség' tudománya”, 251. Balogh Piroska értelmezése a Schedius-esszéről ezzel szemben a Kis-vers beiktatását éppen a nőiség-princípium hangsúlyozásaként értékeli: „Közvetlen megszólítást ugyan nem alkalmaz, ellenben felütésként az anyaság érzelmvilágát idézi meg, később pedig (az immár közvetlen, női olvasóhoz címzett megszólításokat tartalmazó) Kis János-vers beillesztésével a szépség dimenzióját egyértelműen feminin jelenségként ábrázolja. A szépséget ugyanakkor a humanitas hordozójaként is láttatja a szöveg - »Méltán azért a' Szépséget az emberi jelesség' symbolumának nevezhetni.« -, ennek felszínre hozatalát és megértését pedig a Kis-versen keresztül a szerelem folyamatával írja le. Ebben az olvasatban a nőiség tehát olyan princípium, amely a szépség fogalmi dimenzióit az érzékelhető világban felmutatja”. BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közéltések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Csokonai könyvtár 38 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 171.

¹⁵ Toldy/Schedel Ferenc a költemények kiadásának tartalomjegyzékében annyit ír a versről, hogy az „német költő után”, 1794-ben készült. Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846), 459.

¹⁶ SCHEDIUS, „A' szépség' tudománya”, 251.

Schiller valamelyik műve, hanem Johann Heinrich Voß *Weihe der Schönheit* című költeménye, amint azt már Toldy/Schedel Ferenc 1846-os kiadásának jegyzete is rögzítette.¹⁷ Másrészt szintén tény, hogy a Voß-vers elsőként Schiller *Die Horen* című folyóiratában jelent meg.¹⁸ Mindez azért is jelentőségteljes a számunkra, mert *A' Szépség* eredetije szintén egy Schiller szerkesztette folyóiratban olvasható, mégpedig a *Neue Thalia* második folyamában. Eredeti címe *Über Schönheit: Ein Fragment: An Ida*, szerzője pedig Anton Wilhelm Christian Fink.¹⁹ Vagyis Schedius a „Schiller” név említésével pontatlan volt ugyan a szerzőség megadásában, de akkurátusan megjelölte mindkét általa idézett vers megjelenési kontextusát, mely az alábbi értelmezés szempontjából is meghatározó lesz.

A' Szépség eredetijét és Kis fordítását összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy ha nem is szoros, de viszonylag szöveghű, főként a rímelésben eltérő magyarítással van dolgunk. (Keresztrímek és ölelkező rímek váltakozása helyett Kisnél egységesen páros rímek szerepelnek). Az első versszaknál azonban Kis kifejezetten szabadon bánt anyagával, és az átalakítás eszmei jelentőséggel is bír:

Dóris, jer, szárnyain lobogó lelkünknek
Repüljünk honnjába isteni nemünknek.
Hagyjuk földi szépség' bágyadt sűgárjait
Itt hol éj borítja halandók' útjait.
Nézzük Urániát örök ifjúságban
A' csillagokon túl boldogabb világban.
Dóris, ott az igaz szépség' koszorúja,
'S virágát mérges szél soha le nem fújja.²⁰

Auf! und heb' empor vom Erdenhale,
Meine Ida, heb' empor den Blick!
Laß den matten Schein vom Schönheitsstrahle
Hier im Land der Dämmerung zurück.
Siehst du nicht im ewig inngen Schimmer
Hoch Uranien über Sternenglanz? –
Wahrer Schönheit frischer Blütenkranz,
Ida, welkt dem Hauch der Zeiten nimmer.²¹

Azt láthatjuk, hogy a versszak Kisnél néhány átalakítás nyomán elvontabb, filozófiai kontextusba kerül. Fink versében a beszélő arra szólítja fel Idát (a nevet Kis a görögös, fennköltebb hangzású Dórisra cserélte fel), hogy emelje magasba tekintetét a földről és pillantsa meg a földi szépség „tompá fényű” sugarai helyett a tündöklő csillagok felett az „urániákat”, melyek örök benső fényben ragyognak.

¹⁷ Vö. Kis, *Poetai munkái*, 457.

¹⁸ *Die Horen* 1, St. 5 (1795): 135–137.

¹⁹ Anton Wilhelm Christian Fink, „Ueber Schönheit: Ein Fragment. An Ida”, *Neue Thalia* 2, Nr. 3 (1793): 231–233. A forrást Kis János egy levele azonosítja: „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1827. december 9.”, in Kis János, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. Tóth Kálmán, 369. lev., 132–139 (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021).

²⁰ Kis, *Versej*, I:180.

²¹ Fink, „Ueber Schönheit...”, 231.

Kis variánsában ezt a csillagászati metaforikát a platóni erósz-tanra tett explicit utalások váltják föl.

A szárnyas lélek képe, mely Finknél nem szerepel, Platón *Phaidrosz*ából származik. Platón szerint a lélek ideák világába emelő szárnyai a szépség megpillantásának hatására nőnek ki, mert a szépség – és egyedül a szépség – megpillantása emlékezteti a lelket isteni származására. Ugyanis csak a szépség az, ami nemcsak az „ég fölötti tájon” ragyog „tisztá fényben” mint öskép, hanem a földön is „ragyog”, és a „legélesebb érzékelés”, a látás révén hat a lélekre. Ha az egykoron az ideák valóságát az istenek között szemlélő, ám utóbb az anyagi világba süllyedt lélek a földön „pillant meg istenhez hasonlatos arcot vagy testalkatot, mely a szépséget híven tükrözi [...], szívébe lopózik valami a hajdani megrendülésből [...], szemén át befogadva a szépség áramlását, felhevül [...] és elkezd nőni gyökeréből a tollazat szára az egész lélekben”. A szépség földi másának (azaz eredetileg egy szép ifjúnak) a szemlélése tehát arra készíti a lelket, hogy egykorvult szárnyát újra növesztve visszaemelkedjen a „szépséghez önmagához”. Az „igazi szépre” való eme visszaemlékezés a lelket a „szent örület” egyik nemébe helyezi, mely állapot neve: Erósz.²²

Ezt a szövegösszefüggést figyelembe véve tehát a „csillagokon” túli „boldogabb világ” Kis versében az ideák világa, ahol a szépség ösképe lakozik: ide vágyakozik vissza a versbeszélő. Az örökifjú „Uránia” említése nála szintén Platón szerelemtanát idézi, hiszen *A lakomában* leírtak szerint kétféle Aphrodité és ennek megfelelően kétféle Erósz létezik: „közönséges” és „égi”. Aphrodité Urania (Uranosz „anya nélkül született” leánya) képviseli az utóbbit, a lelki szerelmet, mely az istenséghez, az önmagában való szépséghez emeli az embert.²³

A vers további menetében Dóris testi szépségét mint egy isteni eredetű, magasabb rendű, lelki szépség megnyilvánulását dicséri a beszélő:

Sokszor kit az Ég megáldani akar,
annak szép lelkére szép fedezőt takar, [...]
A' testet a' lélek testvérként öleli,
'S azt életgerjesztő lángja úgy elteli,
Hogy az merő lélek látható formában,
'S istenség tündököl minden mozgásában. [...]
A' lélek tetszik-ki ott hol a' termet szép,
Mint kristály tükörből isteni fényes kép.²⁴

²² PLATÓN, *Phaidrosz*, 250 c–252d (ford. KÖVENDI Dénes).

²³ PLATÓN, *A lakoma*, 180 d–e (ford. TELEGGI Zsigmond).

²⁴ KIS, *Versej*, I:181–182.

A szép testi jegyek ide kapcsolódó felsorolása és lelki tulajdonságokhoz kötése (lángzó szemek = jóság; piros orca = szerelem és szemérem; kinyílt homlok = elmebéli jelesség; stb.) a fentiek fényében platonista módon annak példáiként értendők, hogy a látható/érezhető világ miként részesül a gondolati világ alakjaiban, az anyagi az ideálisban. E részesülés (*methexisz*) eredményezi a szépséget, mely az egyetlen érezhető bizonyosága az emberi nem isteni, immateriális eredetének.

A Fink-vers platóni átértelmezése, pontosabban fogalmazva a versben jelen lévő platóni jelentéspotenciál explikálása Kis részéről önmagában is figyelemre méltó jelenség, azonban ahhoz, hogy e filozófiai kontextus jelentőségét felmérhessük, pillantást kell vetnünk az *Über Schönheit* publikálási szöveggörnyezetére is.

2.1. Az *Über Schönheit* a *Neue Thalia* kontextusában

Friedrich Schiller 1784 és 1793 között adta ki a történelmi, filozófiai és irodalmi témáknak szentelt *Thalia* című folyóiratot, mely kétszer indult újra, s három különböző néven futott: a sorban utolsó *Neue Thalia* 1792–93 között jelent meg.²⁵ Az ennek harmadik kötetében közölt *Über Schönheit: Ein Fragment an Ida* szerzőjéről, Anton Wilhelm Christian Finkről (1770–1794) annyit lehet tudni, hogy teológiát tanult Halléban, majd házitanítóként helyezkedett el, és több történelmi tárgyú drámát publikált.²⁶ A fiatalon elhunyt szerzőnek a *Neue Thalia*-ban összesen négy költeménye jelent meg, ám közreműködésének részletei nem ismertek, a Schiller-levelezés sem tartalmaz Finkre vonatkozó explicit utalást.²⁷ Magára a Fink-versre egyedül Fritz Berresheim tért ki a *Thalia* anyagának pozitivista feldolgozásában, megállapítva, hogy a „költemény, kilenc hosszú strófájával, csakis helykitöltésre lehetett jó a szerkesztő számára”.²⁸

²⁵ A folyóiratról áttekintést nyújt: *Schiller-Handbuch: Leben–Werk–Wirkung*, Hrsg. von Matthias LUSERKE-JAQUI (Stuttgart / Weimar: Verlag J.B. Metzler, 2005), 522–524.

²⁶ „Fink, Anton Wilhelm Christian”, in *Deutsches Literatur-Lexikon*, [2. kiadás], Hrsg. von Wilhelm Kosch, I:509 (Bern: A. Francke AG. Verlag, 1949).

²⁷ Neve a monumentális kritikai kiadás jegyzetanyagában egyszer fordul elő, ugyanis többek között rá vonatkoztatták egy 1793-as, a folyóirat kiadásának küldött Schiller-levél utalását, miszerint a szerkesztő időnként, engedve bizonyos „műzsafiak” tolakodó kérésének, olyasmit vett fel a kiadványba, amit jobb lett volna nem kinyomtatni. Vö. „Friedrich Schiller an Georg Joachim Göschen, Jena, 25 Februar 1793”, in SCHILLERS, *Briefe* 1. 3. 1790–17. 5. 1794, Hrsg. von Edit NAHLER und Horst NAHLER, *Schillers Werke: Nationalausgabe* 26, 218 (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1992). Lásd továbbá a vonatkozó jegyzetet: *uo.*, 692.

²⁸ Fritz BERRESHEIM, *Schiller als Herausgeber der Rheinischen Thalia, Thalia und Neuen Thalia, und seine Mitarbeiter* (Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1914), 115.

Ha azonban a szóban forgó vers jelentőségét a folyóirat és annak kiadója számára nem csupán a mű esztétikai önértékében, hanem annak paratextuális²⁹ beágyazottságában keressük, akkor lehetséges olyan értelmezés is, amely a folyóiratszám kompozíciója felől olvasva tulajdonít funkciót a műnek. Az alábbiakban konkrétan azt kívánom vizsgálni, hogy Fink verse milyen intertextuális kapcsolatban áll Schillernek a folyóiratszámhoz közvetlenül előtte található *Über Anmuth und Würde [A kellemről és a méltóságról]* című híres értekezésével.³⁰

Schiller munkájának egyik fő tétje a kellem (grácia) fogalmának antropológiai megalapozása, a „szép lélek” egészsleges emberideáljához kötött definiálása: „A szép lélek [...] az, akiben harmonizál érzékiség és ész, kötelesség és hajlam, a grácia pedig az ő jelenségbeli kifejeződése. Csakis egy szép lélek szolgálatában lehet a természet olyan, hogy egyszerre szabad is, és formáját is megőrzi”.³¹ Schiller nem elégszik meg ezzel az absztrakt meghatározással, hanem példákat is hoz arra, hogy miként fest a „szép lélek” testi megjelenése. Ezek az illusztrációk a lelki erők harmoniáját megvalósító ember külleméről hasonlóságot mutatnak a Fink- illetve Kis János-vers ábrázolásaival a testileg láthatóvá vált „merő lélekről” avagy az Ég által megáldott „szép lélek” szép „fedezőjéről”.³² Azon túl, hogy az általános jellemzésben a Kis-vers nőalakja a kellem istennőjéhez kezd hasonlítani (szép termete „harmonióból készült”, öltözetét a „Grátziáktól tanulta”), e megvalósult kellem részletezésében is hasonlít egymáshoz a két szöveg.

²⁹ Gérard Genette eredetileg könyv- és szerzőközpontú paratextualitás-fogalmát Nicola Kaminski, Nora Ramtke és Carsten Zelle módszertani javaslata nyomán alkalmazom a folyóirat-irodalomra. E javaslat értelmében a paratextus fogalma „alapvetően ahierarchikusan egymás mellé állított, az olvasó figyelméért *paralell* módon versenyző szövegeket és szövegegységeket jelöl, ugyanazon folyóiratszámokon belül. [...] A folyóirat(szám)ok paratextuálisan rendezett mezőjében nincs eredendő centrum, hanem az olvasó szempontjából mindig az a szöveg a ‘központi’, amelynek éppen [...] előnyt biztosít. Mindaddig, amíg ezt olvassa, ehhez képest ugyanazon folyóirat(szám) környező szövegei a szöveg paratextusai”. Nicola KAMINSKI, Nora RAMTKE und Carsten ZELLE, „Zeitschriftenliteratur / Fortsetzungsliteratur: Problemaufriß”, in *Zeitschriftenliteratur / Fortsetzungsliteratur*, Hrsg. von Nicola KAMINSKI, Nora RAMTKE und Carsten ZELLE, Bochumer Quellen und Forschungen zum 18. Jahrhundert 6, 7–40 (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2014), 35–36.

³⁰ Friedrich SCHILLER, „Über Anmuth und Würde”, *Neue Thalia* 2, Nr. 3 (1793): 115–230.

³¹ Friedrich SCHILLER, „A kellemről és a méltóságról”, in Friedrich SCHILLER, *Művészet- és történelemfjlozófiai írások*, ford. MESTERHÁZI Miklós és PAPP Zoltán, 71–128 (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2005), 107.

³² Schiller/Fink/Kis koncepciója, miszerint az ember láthatatlan bensője/lelke a külsőben/testben nyilvánul meg, részben köthető Johann Kaspar Lavater kortárs fiziognómiai elméletéhez. A kérdéskör vizsgálatát lásd Martin STERN, „Schiller und Lavater”, in *Physiognomie und Pathognomie. Zur literarischen Darstellung von Individualität*, Hrsg. von Wolfram GRODDECK und Ulrich STADLER, 134–152 (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1994), 147–152.

Schillernél a gráciát árasztó szép lélek hatására „A hang zenévé lesz, s modulációinak tiszta áramával megindítja a szívet.”³³ E leírás megfelelője a versben:

Az ékeszavú[!] nyelyv[!] édes muzsikája,
A' barátsággra kész léleknek munkája,
A' nyájas örömmek vidám énekében
A' lélek zeng meghitt kedvesi' fülében.³⁴

A tekintet megjelenítése Kisnél („Fényes csillagiban a lángzó szemeknek / Angyali jósága ragyog a léleknek”) továbbá emlékeztet Schiller jelzői ábrázolására a szükséglettől le nem igazott ember „léleksugárzó” szeméről („das seelestrahlende Auge”³⁵), illetve leírására a szép lélekre jellemző pillantásról: „Derüsen és szabadon sugárzik a szem, s érzés ragyog benne.”³⁶

Külön figyelmet érdemel továbbá a versnek a homlokról adott jellemzése:

A' kinyílt homloknak magas boltozatja
Az elme felséges thrónusát mutatja.
Rajta tündökölnek nagy 's mély gondolatok,
Mint egek' sátorán dicső csillagzatok.³⁷

Az embert irányító szellemnek az országot irányító monarchához hasonlítása ugyanis szintén közös a két műben – Schillernél a szép lélek gráciája és a liberális monarchia közötti párhuzam jelenik meg:

Ha egy monarchikus államot olyan módon irányítanak, hogy bár egyetlen ember akarata szerint alakul minden, az egyes polgár mégis nyugodtan hiheti azt, hogy saját feje szerint él, s pusztán hajlandóságának engedelmeskedik, akkor ezt liberális kormányzásnak hívjuk. [...] Nem nehéz alkalmazni ezt a szellem kormányzása alatt álló emberi alakzatra. Ha a szellem oly módon nyilvánul meg a tőle függő érzéki természetben, hogy a természet a leghívebben végrehajtja a szellem akaratát [...] akkor előáll az, amit kellemnak nevezünk.³⁸

³³ SCHILLER, „A kellemről és a méltóságról”, 107.

³⁴ KIS, *Versej*, I:182.

³⁵ Saját fordításom. Papp Zoltán magyarításában: „lelket tükröző szem”. SCHILLER, „A kellemről és a méltóságról”, 100.

³⁶ Uo., 107.

³⁷ KIS, *Versej*, I:182.

³⁸ SCHILLER, „A kellemről és a méltóságról”, 97–98.

Bár a versben nincs ily módon kifejtve, de e felfogással egybevág a költemény trónuson ülő „elméjének” működése is, lévén az úgyszintén nem az érzékeket elnyomó uralkodó szerepét tölti be, hanem irányító működése a test-lélek egymás mellé rendelt viszonyán belül („A’ testet a’ lélek testvérként öleli”) képzelhető el.

A fenti szövegpárhuzamok mögött a vers és az értekezés mélyebb strukturális, mégpedig a platóni doktrínára visszavezethető hasonlósága bújik meg. David Pugh kitűnő könyvben tárta fel *A kellemről és a méltóságról* platóni hátterét, megállapítva, hogy „Schiller szép emberség-konceptiója azt a hagyományos feladatot hivatott betölteni, hogy *methexiszt* hozzon létre az értelmes és az anyagi világ között. [...] *A kellemről és a méltóságról* a platóni Erósz-tan és Schiller korai szeretetfilozófiája kialakulásának kontextusában kell olvasni.”³⁹ Pugh értelmezésében Schiller értekezésének képisége összefüggésben mindenekelőtt a néhány évvel korábbi *Die Künstler* című versével) arra a „háromosztatú ontológiai sémára” utal, melyet a „kétféle Vénusz elkülönítése implikál”.⁴⁰

Ezt az interpretációt elfogadva látható, hogy a *Neue Thalia* szövegterében egymás paratextusaiként olvasható Schiller-tanulmány és a Fink-vers közös alapstruktúráját a földi (érzéki) szépség, az égi (ideális) szépség, illetve kettő közti átmenetként vagy közvetítőként megjelenő szép ember (szép lélek) hármassága jelenti. A vers Kis-féle változata explicit platóni utalásai révén egy, a szövegekben eleve implikált filozófiai jelentésréteget (Erósz-tan) helyez az előtérbe.

2.2. A „philosophus poéta” szerepkör schilleri kontextusa

A fenti vizsgálódások a *szép lélek* platóni alapú koncepciójának jelenlétét mutatták ki Kis *A’ Szépség* című versében, s ennek révén a művet éppen e koncepció illusztrálására használó Schedius-esszében is. A jelen tanulmány szempontjából ez azért fontos, mert Schillernél a szép lélekről írtak egy gyakorlati képzési program egyik vetületét jelentik. E program szabatos kifejtései mindazonáltal későbbiek, és közvetlenül Schiller következő folyóiratprojektjéhez, a *Die Horen*hez kapcsolódnak. Ha azonban elfogadjuk David Pugh érvelését, miszerint a fent bemutatott háromosztatú platóni séma már az 1780-as évektől kezdve az 1790-es évek közepének nagy tanulmányaiig bezárólag meghatározta Schiller gondolkodását,⁴¹ akkor nem indokolatlan ide kapcsolni ezeket az 1794/95-ös eszmefuttatásokat,

³⁹ David PUGH, *Dialectic of Love: Platonism in Schiller's Aesthetics* (Montreal – Kingston: McGill-Queen's University Press, 1996), 246, 248.

⁴⁰ Uo., 246.

⁴¹ Uo., 246–252.

melyek ezáltal a Kis Jánosnál releváns „philosophus poéta” szerepkör értelmezésébe is bevonhatók.

A *Die Horen* 1794 végén megjelent programszerű felhívása a szépséget elvont tartalmak közvetítésének eszközeként mutatja fel, azonban nem egyszerűen annak propedeutikai funkcióját emelve ki, hanem – antropológiai dimenzióban – az érzékek és a szellem együttműködésének zálogaként láttatja:

Arra fogunk törekedni, hogy a szépséget az igazság közvetítőjévé tegyük, és az igazság révén a szépségnek tartós alapozást és magasabb méltóságot adjunk. Amennyire ez lehetséges, meg fogjuk szabadítani a tudomány eredményeit skolasztikus formájuktól, és megkíséreljük, hogy vonzó, vagy legalábbis egyszerű csomagolásban érthetővé tegyük a közönséges emberi értelem számára. E módon úgy hisszük, hozzájárulunk ahhoz, hogy megszünjön az a válaszfal, amely elválasztja egymástól a szépség és a tudomány világát, mégpedig mindkettő hátrányára. Célunk, hogy a társadalmi életbe alapos ismereteket, a tudományba pedig ízlést vigyünk.⁴²

Ide vonható továbbá a szintén a *Die Horen*ben közölt *Levelek az ember esztétikai neveléséről* elejének a kanti filozófia értelmezésére tett javaslata:

Szabadítsuk meg őket [mármost a kanti eszméket] technikai formájuktól, s úgy fognak megjelenni, mint a közönséges ész régi ítéletei és mint annak az erkölcsi ösztönnek a tényei, amelyet a bölcs természet gyámul adott az embernek, amíg nagykorúvá nem teszi őt a világos belátás. De éppen ez a technikai forma, miközben az értelem számára láthatóvá teszi, az érzés elől elrejti az igazságot.⁴³

Az ugyancsak a *Die Horen*ben publikált *A szép formák használatának szükségszerű hatáiról* szóló tanulmány katalogizálja az elődasmódok lehetséges formáit, elkülönítve egymástól a „szépíró”, a „populáris író” és a „filozófiai író”, s a középsőt ruházza fel azzal a képességgel, hogy „a(z elvont) tételek igazságát érezhetővé tegye” számunkra.⁴⁴ Ezt a fejtegetést joggal hozták kapcsolatba a német populárfilozófia

⁴² Friedrich SCHILLER, „Ankündigung: Die Horen, eine Monatsschrift, von einer Gesellschaft verfaßt und herausgegeben von Schiller” [1794], in Friedrich SCHILLER, *Vermischte Schriften*, Hrsg. von Herbert MEYER, Schillers Werke: Nationalausgabe 22, 106–109 (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1958), 107.

⁴³ Friedrich SCHILLER, „Levelek az ember esztétikai neveléséről”, in SCHILLER, *Művészet- és történelemfilozófiai írások*, 155–260, 156.

⁴⁴ Friedrich SCHILLER, „Über die nothwendigen Grenzen beim Gebrauch schöner Formen”, in Friedrich SCHILLER, *Philosophische Schriften: Zweiter Teil*, Hrsg. von Benno VON WIESE, Schillers Werke: Nationalausgabe 21, 3–27 (Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1963), 10–11.

programjával és gyakorlatával, mely költészet, populáris és filozófiai igényű előadómód összefüggésére alapoz.⁴⁵ Számunkra most Schiller idézett módszertani reflexiói elsősorban azért fontosak, mert ez az elmélet alapot nyújt a *Neue Thalia* fentebb elővezetett két szövege közti szembeötlő kapcsolódás értelmezéséhez.

Ebből a szemszögből az *Über Anmut und Würde* és az *Über Schönheit* szövegpárhuzamai mögött egy olyan módszertan sejlik fel, mely a prózai-tudományos és a költői előadómód egymáshoz közelítésében érdekelt. A Schiller- és a Fink-szöveg a műfajok eltéréseiből fakadóan is különböző beszédszituációt és hangnemet alkalmaz, azonban a tudományos-személytelen és a költői-személyes dikció egyaránt metaforikusan is feldolgozza a közös tárgyat, a „szép lélek” testi természetét. A közös metaforák pedig (mint a hang zenéhez hasonlítása, a tekintetből sugárzó lélek, vagy a testen uralkodó – liberális – monarcha-szellem megjelenítése) a fenti alapvetéseket figyelembe véve annak eszközei, hogy a *Neue Thalia* szövegterében összességében leomoljon a válaszfal a „szépség” és a „tudomány” sajátos kifejezés- és gondolkodásmódja között. Kettős folyamatról van szó: az egyik oldalon a gondolat megszabadul skolasztikus-technikai formájától, a másik oldalon a pusztá érzet megindul az eszmévé válás útján, s ahol a kettő találkozik, ott jön létre az egyszerre tudományos és költői kép. Ide vonatkozatható Schillernek egy korabeli magánlevélben tett kijelentése is a filozófiai értekezések kapcsán: „A jó ábrázolástól főként egyenletes hangnemet várok el, illetve, amennyiben esztétikai értékkel is rendelkeznie kell, kölcsönhatást a kép és a fogalom között”.⁴⁶

A fent kibontott értelmezői ötlet, vagyis, hogy a *Neue Thalia*ban egymás szomszédságában közölt Schiller-tanulmány és a Fink-vers szoros intertextuális viszonyban állnak egymással, mindazonáltal még további alátámasztást igényel. Erre mutató szerkesztői/szerzői intenció a Schiller-levelezésből vagy más publikált forrásokból közvetlenül nem igazolható, ezért az esetleges analóg esetekre irányuló további vizsgálatok szükségesek. A döntően szerző- és műközpontú Schiller-szakirodalomban a szerkesztett folyóiratok kompozíciójának kérdése a közelmúltig nem vetődött fel, az újabb kutatásban viszont megjelenik a kérdés, mégpedig Schiller sajátos kiadó-szerkesztői önértelmezésével összefüggésben.

⁴⁵ Vö. Sieglinde GRIMM, „Johann Jakob Engel: Dichtung und Popularphilosophie”, in *Johann Jakob Engel (1741–1802): Philosoph für die Welt, Ästhetiker und Dichter*, Hrsg. von Alexander KOŠENINA, Berliner Klassik: Eine Großstadtkultur um 1800, 97–121 (Hannover-Laatzten: Wehrhahn Verlag, 2005), 97–98.

⁴⁶ „Friedrich Schiller an Johann Gottlieb Fichte, 24. Juni 1795”, idézi: Günter SCHULZ, *Schillers Horen: Politik und Erziehung. Analyse einer deutschen Zeitschrift* (Heidelberg: Quelle und Meyer, 1960), 51.

Rüdiger Nutt-Kofoth hívta fel a figyelmet Schiller eredeti (meg nem valósult) tervére, hogy a *Thalia* köteteit, bennük mind saját, mind mások írta szövegekkel *Vegyes tárgyú írások* címen önnön neve alatt jelentesse meg. Nutt-Kofoth ezzel kapcsolatban „a mű-fogalom szokatlan határkiterjesztéséről” ír, egy olyan megközelítésről, mellyel a szerzőközpontú mű-fogalommal operáló Schiller-kiadások nehezen tudtak elszámolni.⁴⁷ Fontos továbbá Astrid Dröse és Jörg Robert 2017-es tanulmánya, mely a következőkre jut a *Thalia* redaktori módszerének beható, több közreműködő szerzőre részletesen is kitérő vizsgálata alapján:

Schiller mint szerkesztő nem csupán médiumként értelmezi magát, hanem az idegen szerzőség forrásának is [als Urheber fremder Autorschaft]. Olyan szerzők, mint Huber, Neuffer, Conz vagy akár Hölderlin együttműködő és beszállító szerepet töltenek be a klasszikusok offenzívájában, melynek szerzői eredőjeként mindig csak maga Schiller jelenhet meg. [...] Az együttműködők és a szerzőtársak Schiller számára csak viszonylagos autonómiával rendelkeznek. Végrehajtó szervek, akik kivitelezik a szerkesztő ötleteit és javaslatait.⁴⁸

E munkamódszer egyes esetekben a tanulmány szerzők szerint egyenesen „tematikus számokat” eredményezett.⁴⁹ Mindez akkor is megfontolandó, ha felvetődik a kérdés, hogy amikor a tanulmányírók úgy vélik, Schiller mint szerkesztő „elbitolta” másoktól a szerzőséget („usurpierte Autorschaft”), akkor nem egy, a szerzői jogi viták nyomán csak később megszilárdult szerzőség-fogalmat vetítenek-e vissza a 18. század végére. Hiszen például a korban láthatunk megvalósult példát is arra, hogy egy szerző a saját életműkiadásába felvette az általa szerkesztett folyóirat számait.⁵⁰

⁴⁷ Rüdiger NUTT-KOFOTH, „Schillers Zeitschriften als Herausgeber-Werke und ihre ‘materiale’ Repräsentation in der Edition”, in *Materialität in der Editionswissenschaft*, Hrsg. von Martin SCHUBERT, 145–157 (Berlin – New York: De Gruyter, 2010), 145.

⁴⁸ Astrid DRÖSE und Jörg ROBERT, „Editoriale Aneignung und usurpierte Autorschaft: Schillers »Thalia«-Projekt”, *Zeitschrift für Germanistik* 27 (Neue Folge), H. 1 (2017): 108–131, 126.

⁴⁹ Uo., 116.

⁵⁰ A Schiller *Die Horen*-folyóiratában is publikáló Johann Jakob Engel (1741–1802) művei összkiadásának első két kötete az általa szerkesztett és részben más szerzőktől származó írásokat tartalmazó *Der Philosoph für die Welt* című folyóirat anyagát teszi közzé. Lásd J. J. ENGEL’S, *Schriften*, Bände 1–2 (Berlin: Myliussische Buchhandlung, 1801).

3. A' SZÉPSÉG' FELSZENTELÉSE

Schedius *Aurorabeli* tanulmányának fejtegetése arra fut ki, hogy mivel a szépség az „egész emberi természetre” hat, vagyis egyszerre testi és lelki vonatkozású, az általa eszközölt „tökéletesítés” egyben a „Kultúrának előmozdítása” is. Tehát a szépség tudománya „egybevág” az „Ember’ kimívelése Mesterségével, vagy a’ Kultúra Tudományával”.⁵¹ Ezt a kijelentést illusztrálja végül *A’ Szépség’ felszentelése* című, Kis János által Johann Heinrich Voß költeményéből készített magyarítás⁵² utolsó előtti versszaka. Az idézet első négy sorában jelenik meg az a közösséget megszólító „bölc”, akinek civilizációs törekvése egyben „szépítés” is:

A’ Bölc tud nyájas intésekkel
Szép örmre gerjeszteni.
Néki kell példával ’s énekkel
Nemzeteket szépíteni.⁵³

Itt jutunk tehát el *expressis verbis* a „philosophus poétához”, aki képes egyszerre kétféleképpen: „példával ’s énekkel” képezni a nemzetet. Kis megfogalmazásában a „példa” egyszerre érthető példaadó cselekedetként vagy ’példabeszédként”, tehát valamely (filozófiai) igazságra rávilágító parabolaként. A német eredeti ennél egyértelműbb, ott a kötetlen (szónoki) beszéd és a költői dikció kettősségéről van szó: „durch Red’ und durch Gesänge”.⁵⁴ Éneken (*Gesang*) azonban itt érthetünk a szó szoros értelmében énekelt szöveget is, hiszen a költemény műfaja kardal, s mi több, a *Die Horen* kottamellékletet is közölt hozzá.⁵⁵

A vers maga jelöli ki e tudós-ideál eszmei hátterét: a kalokagathia-ideált (A’ Szép külső színe a’ Jónak”), illetve a költészet kultúrateremtő hatásának mitikus képzetét: „A’ vers’ ékes harmoniája / Hívta ekéhez az embert / Az éneknek mennyei bája / Végezte kezdetben a’ pert.”⁵⁶ Az így elért „szébbítés” egyszerre belső és külső hatását a hernyó-hasonlat szemlélteti:

⁵¹ SCHEDIUS, „A’ szépség’ tudománya”, 251.

⁵² A fordítás első megjelenése: *Kalendárium és ’Sebbe való Könyv: Azoknak a kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre*, kiad. Kis János (Pozson: Wéber Simon Péter és betűivel, 1799), 1–4.

⁵³ SCHEDIUS, „A’ szépség’ tudománya”, 251.

⁵⁴ Johann Heinrich Voss, „Weihe der Schönheit”, *Die Horen* 1, St. 5 (1795): 135–137, 137.

⁵⁵ Johann Friedrich Reichardt három Voß-vershez készített kompozícióit lásd *Die Horen* 1, St. 7 (1795): 851–852.

⁵⁶ Kis János, „A’ szépség’ felszentelése”, in *Kis, Versei*, I:7–9, 9.

Éltünk is példát vegyen,
Naponként szebb szebb legyen.
Nézzük a' szép hernyó mit tesz;
Mász, meghal, 's szép szárnyas Szilf lesz.⁵⁷

Vagyis a szebbítés nemcsak a külsőre vonatkozik, hanem olyan transzformáció, amelynek során mindannyian meghaladhatjuk testi mivoltunkat és lelki meghatározottságú lényé válhatunk. A „szilf” Paracelsusnál a ‘levegő szelleme’, de a görög σίλφη (sílphē) ‘szárnyas rovar’, ‘pillangót’ is jelent, s így a Kis-hasonlat a görög mitológiai elbeszélésre is utal, mely szerint Erősz szerelme a pillangó alakban ábrázolt Pszükhé, azaz a lélek volt. Kis e metaforájának neoplatonista-neoklasszicista hátterére Fried István hívta fel a figyelmet.⁵⁸

Nem kevésbé érdekes a Kis-vers Schedius által idézett versszakának második négy sora, mely a Voß-féle eredetihez képest szimptomatikus átdolgozást mutat:

Wenn gleich, durch Zwang gelähmet,
Sein armes Volk sich grämet;
Durch ihn an Geist und Sinn geklärt,
Erhebt sich's einst, der Freiheit wert.⁵⁹

Ámbár még árva népe
Eddig nem messze lépe,
Nemesítetvén általa,
Feltetszik még szép nappala.⁶⁰

A német verzióval összevetve szembeötlő, hogy a Kis-féle átdolgozásban elvész a politikai mondanivaló: Voß szerint a bölcsnek akkor is folytatnia kell tevékenységét, ha szegény népe „erőszaktól bénultan gyötrődik”, mivel éppen szellemének és értelmének felvilágosítása révén fog majdan felemelkedni, a „szabadsághoz méltó” módon. Kis átköltésében már nem szerepel a közvetett utalás az elnyomó (kormányzati) hatalomra, melynek a népet szellemileg is gúzsba kötő hatását a bölcsnek kell ellensúlyoznia, s így az „árva nép” leküzdendő műveltségbeli hátramaradottságának oka nem jelenik meg. Ehelyett a fordítás inkább az elvont célképzetet, a felvilágosultság jövőbeli perspektíváját hangsúlyozza, anélkül

⁵⁷ Uo., 8.

⁵⁸ „A neoplatonizmus a háttér, amelyből kiemelkedik, a költői megfogalmazással kiválik a halhatatlanság-eszme neoklasszicista képze, az Ovidius alapképletéből újjáteremtődött holbachi tétel összekapcsolódik a költői és emberi létet hevesen értelmező, izgatottan rákérdező XVIII. század végi magatartással. Az istenihez emelkedő, az esetlegességet levetkező és az állandó szépségbe haló (és ezzel újjászülető) pillangó (emberi lét) magasztos jelképe a tökéletes élet-halál-folyamatnak, a winckelmanni–goethei görögség-ideálnak.” FRIED, „Stflüstörekrések...”, 581.

⁵⁹ Voss, „Weihe der Schönheit”, 137.

⁶⁰ SCHEDIUS, „A' szépség' tudománya”, 251; Kis, *Versei*, I:9–10.

azonban, hogy említene a Voßnál fő értékke emelt „szabadság” eszméjét, melyhez az embereknek méltóvá kell válniuk.

Ezt az eltérést értékelhetjük a „radikális” és a „mérsékelt” felvilágosodás szemléletmódja közti eltérésként. Kis János a felvilágosodásnak ahhoz a Jonathan I. Israel szerinti „mérsékelt fősodrához” tartozott, mely a meglévő struktúrák fenntartása, illetve a régi és új szintézise mellett képzelte el a babona és intolerancia elleni harcot, szemben a kompromisszumokat nem ismerő, s a fennálló rendet elsöpörni igyekvő radikális változattal,⁶¹ melyhez Voß költészete közelebb állt.⁶² Kis ide vonatkozó legfontosabb reflexiója éppen (és talán nem véletlenül) az *Aurora* első, Schedius említett értekezését is magában foglaló kötetében jelent meg. Az *Aurorához* című, s az elsősorban a folyóiratot jelképező, de ugyanakkor felvilágosodásszimbólumnak is tekinthető (isten)nőalakot megszólító, oktáva formájú versről⁶³ van szó, melynek alábbi versszakát Kis még két évtizeddel később írt *Emlékezéseiben* is mint „teljes meggyőződését” tükröző szöveget⁶⁴ idézi:

⁶¹ Vö. Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 11. Israel felosztása leegyszerűsítő, azonban megvilágító ereje miatt itt jól alkalmazható. Vaderna Gábor a fiatal Kisnél észlelt radikálisabb megnyilatkozásokat is, melyek értelmében „az írónak-költőnek akkor is feladata az igazság kimondása, ha ez pillanatnyilag éppen a békességet fenyegeti”. VADERNA, *A költészet születése*, 337. Itteni végkövetkeztetése azonban neki is az, hogy „Kis János nem tekinthető radikális gondolkodónak”. Uo., 341. Ennek nem feltétlenül mond ellen, hogy a *Költeményes Próbák* című gyűjteménynek a Voß-átdolgozással egyidőben keletkezett egyes darabjai – mint Vaderna jelen kötetben közölt tanulmánya bizonyítja – radikális hangvételűek, ha figyelembe vesszük Kis felvilágosult kommunikációjának különböző befogadókra szabott sokrétűségét. A téma mindenesetre további vizsgálatot igényel.

⁶² Voß esetében a szakirodalom idillköltészetének „radikális” társadalomkritikáját emeli ki, mely „felvilágosult teológián” alapszik. Lásd Gerhard KAISER, „Idyllik und Sozialkritik bei Johann Heinrich Voß”, in Gerhard KAISER, *Wandrer und Idylle: Goethe und die Phänomenologie der Natur in der deutschen Dichtung von Geßner bis Gottfried Keller*, 107–126 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977), 118. Vö. Reinhold MÜNSTER, „Säkularisierung im Spiegel der Aufklärungsdichtung: Friedrich von Hagedorn, August Moritz von Thümmel, Johann Heinrich Voss”, *Monatshefte* 98, Nr. 1 (2006), 30–44, 40. Voß Kis által fordított, szóban forgó versét e kontextusban elemzi: Małgorzata KUBISIAK, *Die Idyllen von Johann Heinrich Voß: Idylle als poetologisches Modell politischer Lyrik* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódźkiego, 2013), 116–119.

⁶³ Kis János versét az *Aurora*/hajnal-szimbolika képi és szöveges megjelenéseinek *Aurora*-folyóirat-beli kontextusában értelmezi, a felvilágosodás mint eszmeáramlat problematikáját azonban nem érintve: BENKŐ Krisztián, „Intermedialitás, ironia, szinesztézia: 1821: Megjelenik Kisfaludy Károly *Aurora* című évkönyvének első kötete”, in *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, *A magyar irodalom története* 2, 91–106 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 103–104.

⁶⁴ Vö. Kis, *Emlékezései...*, 487.

Oltár és Thrónus a' föld' két fő kintse,
Jaj annak, ki nem őrzi ezeket!
Egész figyelmed e' kettőt tekintse,
'S a' főbb, a' köz, 's az alsó rendeket
Rózsaszin-ajkad szünet-nélkül intse
Istent, Királyt 's szentelt törvényeket
Fiúi szívvel hódolván tisztelni,
'S minden polgárban egy testvért ölelni.⁶⁵

Vagyis a gondolatszabadság nem terjedhet ki az egyházi és világi társadalmi alapstruktúrák kétségbe vonására, és a felvilágosodás egyenlősítő polgáreszménye nem eredményezheti a fennálló alkotmányos rend felforgatását, hanem a meglévő viszonyok között, szerves módon kell megvalósulnia. Az „oltár” és a „trónus” tiszteletének megkövetelése itt nem politikai konzervativizmusból fakad, hanem egy sajátos kulturális társadalomkoncepció jele. Ez a felfogás elterjedt volt a korszak hazai neohumanista szemléletű evangélikus elitjénél, legalábbis erre mutat a Schedius Lajos organikus nemzetkoncepciójával,⁶⁶ vagy a Tobias Gottfried Schröer társadalmi kommunikációt előtérbe helyező képzési programjával⁶⁷ való hasonlóság. E kontextusban a felvilágosodásszemlélet „mérsékeltisége” nem megalkuvásból ered, s nem pusztán fokozati eltérést mutat a radikális változathoz képest, hanem a társadalmi fejlődés lépcsőzetes, megszakítottságtól mentes, kibontakozás-szerű értelmezését jelenti.

⁶⁵ Kis János, „Aurorához”, in *Aurora* 1 (1822): 342–343.

⁶⁶ Vö. BALOGH Pirooska, „Coniunctio interna organica”: Schedius Lajos állam- és társadalomelmélete a korareformkorból”, *Századok* 138, 5. sz. (2004): 1229–1253.

⁶⁷ Vö. FÓRIZS Gergely, „Tobias Gottfried Schröer nemzetkoncepciója”, *Fórum* 22, 3. sz. (2020): 55–68.

4. KIS JÁNOS VISSZATEKINTŐ ÖNELEMZÉSEI EMLÉKEZÉSEIBEN

Kis irodalomszemléletének az 1840-es évek elején papírra vetett önéletírásában található legszabatosabb kifejtése egyben önjellemzés is. Kis az írókat két osztályba sorolja, melyek közül az elsőbe tartozók szerinte

részint új igazságokat akarnak találni, vagy a már kitaláltak felől nagyobb megyőződést szerezni, részint képek szokatlan s kitűnő összeillesztése, s események mesterséges összekapcsolása által a képzelődést kívánják gyönyörködtetni; az emberi nem, vagy legalább egész nemzet tanítói s gyönyörködtetői akarnak lenni, s ezen czélt nemcsak a magok idejebeliéknél, hanem a maradéknál, s még a késő világnál is szándékoznak elérni, és így magoknak maradandó dicsőséget szerezni.^[1]

Emellett azonban létezik az íróknak egy második osztálya is, melyhez Kis önmagát is számlálja, és akik

hasonló magas cél nélkül csak vagy némely olvasókat ideig óráig akarnak gyönyörködtetni, s legalább az unalomtól megmenteni, vagy esmeretes igazságokat a műveletlenebb közönség között terjeszteni, s azok által tudatlanságot oszlatni s igaz felvilágosodást eszközölni és elősegíteni. Ilyenek a napi történetek hírlapokban, s időszaki iratokban feljegyzői, rövid értekezések, s mulékony versek s egyéb mulattató darabok közrebocsátói, idegen nyelven irt dolgozatok fordítói, s hosszas tudós munkák kivonói, s rövid summákba foglalói.⁶⁸

A több oldalas gondolatmenet tétje nem az, hogy mentegesse az írók utóbbi csoportját (s köztük magát), hanem az, hogy elkülönítse az irodalom két, társadalmi szinten egyenrangúnak tételezett, egymást végső soron feltételező létmódját. Ez a két forma megfeleltethető annak, amit Hász-Fehér Katalin „strukturált” (elkülönülő) és „integrált” (közösségi) irodalomnak nevezett, vagyis a felvilágosodás- és reformkori irodalomnak a „társadalmi környezettől elkülönülő”, illetve ahhoz funkcionálisan illeszkedő változatainak.⁶⁹ Kisnél az elválasztás lényege az irodalmi művet meghatározó időszemlélet eltérése: az egyik oldalon állnak a szokatlan, eredeti, individuális, az időből kiemelkedő alkotások, melyeknek szükségszerűen

⁶⁸ Kis, *Emlékezései...*, 453–454.

⁶⁹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Csokonai könyvtár 21 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 8–9.

remekműveknek is kell lenniük,⁷⁰ s a másikon az aktuális korszakba illeszkedő, megcélzott konkrét olvasóközönséghez szóló munkák. A felvilágosodás előremenetele, a társadalmi *Bildung* szempontjából ez utóbbiak nélkülözhetetlenek, hiszen „népszerűbbek, könnyebben érthetők, s az olvasók nagyobb számához szólók”.⁷¹ Az elkülönítés ugyanakkor nem feltétlenül és nem elsősorban esztétikai értékbeli eltérés kimutatását jelenti, hanem annyit, hogy a „második osztály” írói a szélesebb olvasóközönségüknek megfelelően minőségileg is szélesebb skálán mozoghatnak, mivel nekik, úgymond, hasznosságuk okán a „középszerűséget is el lehet nézni”.⁷² (Másként fogalmazva: egy adott mű sikeres lehet első osztálybeliként és kudarcos a másodikban – s *vice versa*, de elvileg nem kizárt az sem, hogy mindkettő elvárásait kielégíti.) Az „első” és „második” osztály közti elválasztás döntő tényezője így – érdekes módon – nem annyira a beltartalom, hanem a *publikálás közege* lesz. A közösségi irodalom szempontjából ugyanis a mű megjelenésének helye esszenciális fontosságú, mert ettől függ, hogy képes lesz-e kifejteni tervbe vett társadalmi hatását. (Egy remekmű adott időben és helyen lehet haszontalan, míg a középszerű, ám egyben időszerű munka hasznos.) A „második osztályú” írók munkáinak jellemzésnél Kis világossá teszi, hogy ez esetben nagyrészt folyóiratirodalomról van szó, mely jellegét tekintve jellemzően referáló, kivonatoló fordításirodalom. Ezzel az osztályozással Kis egyrészt sajátos elvi alapra fekteti a korabeli morális folyóiratokat, másrészt – visszatekintve – saját irodalmi életművét is, hiszen az döntően e publikálási közeg megteremtésének, majd felhasználásának jegyében jött létre. E mélyreható önreflexió teszi elvi szinten is érthetővé, hogy miért olyan fontos Kis szempontjából Schiller folyóiratprojektjeinek kontextusa: a korban ugyanis itt volt megtalálható a közösségi irodalom legmagasabb szinten, teoretikusan is kifejtett alapvetése, gyakorlati példatárral együtt.

Schiller folyóiratai szolgáltatták a példát többek között a filozófus poéta számára meghatározó műfaji határátlépésre, a filozófiai értekezés és a lírai költemény dikciójának egymáshoz való közelítésére a metaforikus nyelvezet tudatos használata révén. A vizsgált anyagban a *Neue Thalia* jelent meg mintaként, ahol is nem arról volt szó, hogy az elvont (tudományos, fogalmi) mondanivalót egy eszközszerűen felhasznált, propedeutikává alakított költészet hordozza, hanem arról, hogy a

⁷⁰ „Az első osztálybelieknek [...] épen nem könnyű kötelességeik vannak; tőlök méltán megkívánthatatik, hogy ne csak igazán eredeti munkákat, hanem a már létezőknél is jobbakat írjanak”. Kis, *Emlékezései...*, 454.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo., 456.

kalokagathia-eszme jegyében felfogott, érzéki és reflexiós mozzanatokat egyesítő költészet a maga sajátlagos módján közvetíti a tudományos tartalmat. Schiller vagy Kis János filozófiai költészetének gyakorlata ily módon különbözik a didaktikus vagy tanköltészetétől, már amennyiben azt (sok 18. századi poétika beosztása szerint) az irodalom negyedik, a lírától, epikától és drámától tartalmi alapon *elkülönülő*, s a „valódi” költészettől *elválasztandó* műnemének tekintjük.⁷³ Nem véletlen, hogy Kis *Emlékezéseiben* egyet nem értőleg idézi Lessing és Herder ilyen szemléletű, leminősítő megjegyzéseit a tanköltészetéről.⁷⁴ Ezzel szemben hosszasan érvel a poézis egészének bizonyos fokú tudományossága és hasznossága mellett. Mert a tanító mozzanat meglétét Kis mindenféle költészetben elengedhetetlennek véli: „Nem lehet tehát költőinknek elég sokszor ajánlani, hogy az istenek nyelvét nem csupán gyermekjátéknak, hanem muzák játéknak nézzék, még apró dalaikkal is nemes érzéseket gerjesszenek.”⁷⁵ Ezzel pedig inkább Goethe felfogását képviseli, aki a négyes műnemi felosztást szintén elvetve, nem látta értelmét annak, hogy külön tankölteményről beszéljünk: „Mindenfajta költészetnek feladata, hogy tanítson, de észrevétlenül; rá kell irányítania az emberek figyelmét arra, amiből érdemes tanulni, de a tanulságot az embernek magának kell levonnia, mint az életből.”⁷⁶

Az életszerű, észrevétlenül oktató költészet mellett az emlékirat azon helyén is elkötelezi magát Kis, ahol arról ír, hogy miként jutott el ifjúkorában a kanti „elméleti bölcsekedés”-ben csalódva a populáris, közreható „élet bölcseség” tanulmányozásához. Itt két, az utóbbi irányzathoz tartozó művet említ, melyek ekkor „leghasznosabb szolgálato” tettek neki: Jean-Jacques Barthélemy *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* című regényének egy részletét, illetve Christoph Martin Wieland *Musarion oder die Philosophie der Grazien* című verses elbeszélését.⁷⁷

⁷³ A műnemi négyesség német nyelvterületen és nálunk is nagy hatású képviselője Charles Batteux poétikája volt. Magyarországon Szerdahely György Alajos 1783-as költészetana honosította meg. Vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelv-újítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 131–134.

⁷⁴ Vö. Kis, *Emlékezései...*, 322–323.

⁷⁵ Uo., 318–335, különösen: 321–322.

⁷⁶ Johann Wolfgang GOETHE, „A tankölteményről” [1827], in Johann Wolfgang GOETHE, *Antik és modern: Antológia a művészetekről*, szerk. PÓK Lajos, ford. GÖRÖG Lívía, TANDORI Dezső, BENEDEK Marcell és EÖRSI István, 698 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1981).

⁷⁷ Kis, *Emlékezései...*, 182–183. Kis 1797-ben mindkét művet kiadta magyarul: „A' Boldogságról. Ifjabb Anacharsis utazásából”. In *'Sebbe való Könyv: Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködte-tést keresnek*, kiad. Kis János, 31–89 (Po'sonyban: Wéber Simon Péter betűivel, 1797); az utóbbinak teljes fordítása: „Muzáron, avagy a' grátziák' philosophiája: Három könyvben: Wieland után”, in Kis, *Versei...*, II:175–226.

Ezek egyben a Kis-életmű későbbi meghatározó formáit képviselik. Az egyik a filozófiai cento, azaz bölcséleti művek részleteiből készített eklektikus összeállítás, melynek célja – Kis szavaival –, hogy „a’ sok helyeken el-szórt igazságokat egy helyre” gyűjtsük.⁷⁸ A másik egy műfaji keverék: maga Wieland a *Musariont* olyan költeménynek minősítette, mely egyszerre bír a tanköltemény, a komédia és az elbeszélés sajátjaival.⁷⁹ Szempontunkból ez azért lényeges, mert a kevert műfajosság összefüggésbe hozható a költemény tartalmával és ez által határozott antropológiai vonatkozásra tesz szert. Az ifjú Kis János számára hasznos szolgálatot tevő gráciafilozófiát Wieland művében Musarion, egy művelt ifjú hölgy testesíti meg, aki a püthagoreus, illetve sztoikus filozófus-szereplőkkel szemben elutasítja a test-lélek / érzelem-értelem / gyönyör-virtus dualizmusán alapuló absztrakt életszemléletet, és e helyett a gyönyörök mérsékelt kiéléséből fakadó középutas életbölcsességre vezet a főhős Phaniászt.⁸⁰ Ennek felel meg az embert különböző oldalakról megszólító, az egész emberhez szóló, egyszerre tanító és szórakoztató, és így a didaktikus tanköltemény kereteit szétfeszítő műfaji elegy formája.

⁷⁸ Kis János, „Jegyzések az egyes gondolatokban, és Aforizmokban írásról”, in *Tudományos Gyűjtemény* 3, 6. sz. (1819): 70–76, 76. Kis szövegének forrása: Nicolas-Charles-Joseph TRUBLET, „Sur la maniere d’écrire”, in Nicolas-Charles-Joseph TRUBLET, *Essais sur divers sujets de littérature et de morale* (Paris: Briasson, 1735), I, 1–19. Kis eme közleményét a tudományközvetítés esszéisztikus-aforisztikus módszertanának gyakorlatával kapcsolatban vizsgáltam: FÓRIZS Gergely, „Kontextusok az Élet és Literatúra szerkesztői önértelmezéseihez”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla és VADERNA Gábor, 88–103 (Budapest: Reciti Kiadó, 2009), különösen: 95–101.

⁷⁹ „Christoph Martin Wieland an Salomon Geßner, Biberach, 29. August 1766”, in Christoph Martin WIELAND, *Briefe der Biberacher Amtsjahre (6. Juni 1760–20. Mai 1769)*, Hrsg. von Renata PETERMANN und Hans Werner SEIFFERT, *Wielands Briefwechsel* 3, 406–409 (Berlin: Akademie-Verlag, 1975), 408.

⁸⁰ Vö. *Wieland Handbuch: Leben-Werk-Wirkung*, Hrsg. Jutta HEINZ (Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2008), 196–197.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A „philosophus poéta” Kis János életművében megfigyelhető eszménye és gyakorlata az *egész ember* 18. századi antropológiai paradigmájába⁸¹ illeszkedően az érzékiség rehabilitálásának programját a szép és a jó egyesítésének kívánalmával ötvözi. A költőkkel szembeni elvárása, miszerint „képzelődések kimívelése mellett elméjüket is különféle tudományok kincseivel” gazdagítsák, és „különösen a filozofia által felvilágosítván, munkáikat nem csak képekkel, hanem gondolatokkal is” szépítsék,⁸² a tudományos igazságok széles körű elterjesztésének felvilágosult programjához kapcsolódik. Ez egybevág az ún. antropológiai esztétika projektjével, mely a baumgarteni alapvetés szerint az „érzéki megismerés”, s az ahhoz kapcsolódó „alsóbb képességek” feletti uralomra törekszik, de nem azok leküzdésének céljával, hanem hogy segítségükkel a „tudományos ismereteket bárki felfogóképességéhez” hozzá lehessen igazítani.⁸³

Ez végső soron platonista vállalkozás, mely azon a meggyőződésen alapul, hogy (Schiller szavaival) „a szépség az igazság közvetítőjévé” válhat, lévén az érzéki formában megjelenő szépség az egyedüli eszköz arra, hogy az emberek tömegeit az elvont eszményhez emeljük. A kellem (grácia) Wieland és Schiller által is megfogalmazott, és Kis János számára döntő jelentőségű tana eme érzéki alapú képzés útjait keresi. A jelen tanulmányban elemzett két Kis-versfordítás schilleri kontextusuk, illetve a Schedius-féle populáris folyóiratesztétikába való illeszkedésük révén mutattak példát a képszerű (érzéki-költői) és az absztrakt-tudományos előadásmód egymáshoz való közelítésére. További vizsgálatot igényel, hogy Kis saját folyóirataiban miként érvényesül a filozófus poétaság itt megjelent eszménye.

Kis szempontjából nagyon lényegesnek tűnik Schiller folyóiratprojektjeinek hatása. Ezek arra tett kísérleteként értelmezhetőek, hogy miként lehet az ókori gyökerű filozófus-poéta eszménynek érvényt szerezni a modernitás körülményei között, amikor a szónok és közönsége közti közvetlen szóbeli interakciót sajtótermékek révén kell helyettesíteni. Ez pedig egy közösségi, többféle értelemben is

⁸¹ Vö. Carsten ZELLE, „Zur Idee des ‘ganzen Menschen’ im 18. Jahrhundert”, in *Alter Adam und neue Kreatur: Pietismus und Anthropologie: Beiträge zum II. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005, Bd. I*, Hrsg. von Udo STRÄTER, 45–61 (Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen – Max-Niemeyer-Verlag, 2009).

⁸² KIS, *Emlékezései...*, 321.

⁸³ Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Esztétika* [1750], ford. BOLONYAI Gábor (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999), 12, 15. (3, 12. §)

határátlépő diskurzus keretében lehetséges, mely egyszerre művészi és tudományos, és az absztrakt-egyéni konstrukciók közérthető-érzéki megjelenítését célozza. Az ezen fáradozó filozófus-poéta „bölcst” teljesítményének mércéje pedig nem az egyediség és újdonság, vagyis a hagyománytörés nagysága, hanem a hagyományba integrálás, a többféle értelmű közvetítés képessége, s ennek nyomán a közösségteremtés sikeressége.